

ETO: 821.511.141-31JÓKAI M.
81'374
DOI: 10.19090/hk.2021.2.41-55

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

LŐRINCZ Gábor

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Komárom, Szlovákia
lorinczg@ujs.sk

LŐRINCZ Julianna

Eszterházy Károly Egyetem, Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Eger, Magyarország
Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Komárom, Szlovákia
jel2ster@gmail.com

JÓKAI MÓR SZÓKINCSEÉRŐL ÉS SZÓALKOTÁSI MÓDJAIRÓL AZ ÍRÓI SZÓTÁRAK TÜKRÉBEN

About Mór Jókai's ,vocabulary and word formation in the
light of writers' dictionaries

Leksika i način stvaranja reči Mora Jokajja
u svetlu rečnika pisaca

Bár a lexikológiai és lexikográfiai szakirodalom lassan pótolja a lemaradást az írói szókinccs feldolgozása terén, még a számítógépes szótárszerkesztés korában is bőven van adósság irodalmunk nagyjai szóhasználatának vizsgálatát illetően. Ezeknek a hiánypótló műveknek a sorát folytatja a 2020-ban megjelent Jókai szókinccsének nagy részét feldolgozó *Jókai-enciklopédia* is. A dolgozat első része az írói szótárak céljáról, feladatáról szól, majd bemutat néhány írói szótárt, részletesebben a *Jókai-szótárt* és a *Jókai-enciklopédiát*.

A tanulmány célja, hogy bemutassa Jókai szókinccsének és szóalkotási módjának az iskolai oktatásban való hasznosíthatóságát a *Jókai-enciklopédia* felhasználásával. A szerzők az író szókinccsét, szóalkotás módját elemzik, a példaanyagot Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című általános iskolai kötelező olvasmányból merítve.

Kulcsszavak: írói szótár, írói enciklopédia, írói szókinccs, idegen szavak, nyelvújítási szavak

Az írói szótárak feladata, haszna

Mi értelme van egy-egy író szavait számba venni? Az egyik cél az író nyelvteremtő munkásságának dokumentálása, annak rögzítése, hogy egy-egy általánosan használt fogalom kifejezésére hogyan teremt új szavakat, illetve, hogy a nyelvben egyébként közhasználatú szavakat (vagy más költői eszközöket) olyan jelentéssel ruházza fel, amellyel előtte a nyelvet használó közösségnek még egyetlen másik tagja sem. Benkő László megvilágítja az értelmező szótárak és az írói szótár közötti különbséget:

...míg a többiek (az értelmező szótárak) egy szűkebb vagy tágabb körű nyelvi közösség szókincsét tükröztetik (vö. akár az értelmező, akár a kétnyelvű szótárakat, illetve a táj- vagy szakszótárakat), addig az írói szótár a nyelvközösség egyetlenegy tagjának a szókincsét öleli fel. Tehát az előbbieket általános jellegűek, az utóbbi egyedi természetű. Ebből következik, hogy az általános jellegű szótárak sohasem lehetnek teljesek (Benkő 1964, 77).

A feldolgozott adatok típusát, mennyiségét tekintve az írói szótárak közül emeljük ki Beke József „egyszemélyes vállalkozásait”, amelyeket még hagyományos módon, de az adatbevitelhez és a szerkesztéshez a számítógépet is felhasználva készített el a szerző. Beke első munkája, a *Bánk bán-szótár* (Beke 1991) 2882 címszót tartalmaz, a másodikban, a *Zrínyi-szótárban* (Beke 2004) 6882 szócikk található, a harmadik a *Radnóti-szótár* (Beke 2009) 5153 címszóval, a negyedik – és egyben legnagyobb volumenű munkája – pedig az *Arany-szótár* (Beke 2017), amely a 262 404 szóelőfordulásból elvont 22 423 szócikkével Arany János teljes költői szókincsét feldolgozza. Az összehasonlító adatok alapján Arany János az egyik legnagyobb szókincsű magyar költőnk. Ha Beke József a teljes életművet feldolgozta volna (fordítások és egyéb művek), akkor a címszavak száma elérhette volna a 30 000-et is.

Amint látjuk, a hagyományos írói szótárak terjedelmi korlátai, a felhasznált művek száma, a feldolgozott szókincs, valamint a feldolgozás módszerei és lehetőségei a nem számítógépes programmal készített szótárba felvett szavak és címszók számát korlátozták, ugyanígy a szótárhasználatra vonatkozó legfontosabb mutatókat, pl. a példamondatokat, a stílusminősítést stb. Ezen segít a modern számítógépes szótárírás, melynek során a hagyományos filológiai eszközök alkalmazása és a számítógépes eljárások ötvöződnek. Ilyen magyar írói szótár a *Mikes-szótár*; szövegszavainak száma 1,5 millió, a szóalakok száma 162 000, a szócikké pedig 20 000. A szótár magában foglalja Mikes életművé-

nek teljes szóállományát, az összes előforduló szóalakot, alak- és írásváltozatot. A „*Mikes-szótárban* az elektronikus feldolgozás lehetőségeinek köszönhetően nem korlátozzuk a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőség nyílik a szavak, szókapcsolatok összes előfordulásának visszakeresésére” (Kiss 2012).

Hasonló lehet majd a készülő *József Attila-szótár*, amely a verseken kívül a költő szépprózai műveinek, drámarészleteinek, értekező prózájának, leveleinek, pszichoanalitikus írásainak, feljegyzéseinek és egyéb dokumentumainak szövegét is feldolgozza, a szótárszerző, Mártonfi Attila tervei szerint a szótár 25 000 címszava 300 000 szóelőfordulásból származik majd (Mártonfi 2014).

Jókai szókincsének szótárszerű feldolgozása

Jókai Mór szókincsét a magyar írók közül a leggazdagabbnak tartották a kortársak és tartják ma is a szakemberek. A gazdag életmű lexikográfiai feldolgozása azonban sokáig, majdnem 100 évig váratott magára, és még ma sem teljes. Tolnai Vilmos Jókai nyelvét elemezve írta 1925-ben, hogy már Jókai életében felvetődött egy szótár készítése az író gazdag szókincséből (Somogyi 1917, 104–108; Tolnai 1925, 97). Ugyanakkor Tolnai arra is utalt, hogy Jókai szókincsének sokrétegűsége miatt igen nagy munka egy, a teljesség igényével készült szótár megírása, ezért sem foglalkoztak vele sokáig a lexikográfusok. Tolnai lényegében a 2020-ban megjelent Jókai-enciklopédiához hasonló Jókai-lexikon szükségességét vázolja fel:

Jókai magyar szavai és szólásai már rég be vannak iktatva a M. T. Akadémia Nagy Szótárának gyűjtései közé; de egy teljes *Jókai-szótár*nak magába kell foglalnia a magyaron kívül az idegen szókészletet is, melynek mérhetetlen művelődéstörténeti fontossága van. Voltaképp *Jókai-lexikont* kellene szerkeszteni, mindazoknak a tárgyaknak, fogalmaknak magyarázatával, melyek műveiben föl vannak halmozva, s melyeket ma már csak kevés ember ismer. De még magyar szókészletét is sokszor külön meg kell magyarázni, mert ő nemcsak a mindennapi köznyelven s az általános irodalmi nyelven ír, hanem minden kor, minden osztály, társadalmi réteg, foglalkozás, a falu s a város, a ház és az utca nyelvén beszél, s ebben sem lehet jártas mindenki (Tolnai 1925, 7).

A Jókai-szótár

A korábbi felvetéseknek megfelelő, a teljes Jókai-szókincset feldolgozó írói szótár máig nem készült. Mivel azonban Jókai szókincsének nagyon sok eleme, valamint a Jókai korában használt szavak jelentésének nagy része is egyre távo-

labbb került az időben az olvasóktól, sok szava pedig archaizálódott eleme lett a magyar szókincsnek, 1994-ben hiánypótló munkaként az Unikornis Kiadónál megjelent egy kétkötetes *Jókai-szótár*. Terjedelménél, valamint a feldolgozási szempontjánál fogva ez a szótár sem ölelhette fel Jókai teljes szókészletét. A szerkesztők szándéka szerint a szótár ugyanis elsősorban a nagyközönségnek készült, ezért nem tartalmaz minden olyan információt, amelyek az értelmező szótárakban, valamint a korábban megjelent kevés számú írói szótárakban is megtalálhatóak, pl. szófajtság, stílusérték, minimális szövegkörnyezet stb. A szótárszerkesztők nem tüntették fel a felhasznált Jókai-művek jegyzékét sem, ami pedig további segítséget adhatna az olvasónak a szavak jelentésének értelmezéséhez.

A *Jókai-szótár* kb. 900 oldalon mintegy 25 000 címszót tartalmaz, azzal a céllal, hogy az Unikornis Kiadónál megjelent Jókai-műveknek azokat a szavait magyarázza, „amelyek mai irodalmi és köznyelvünkben ismeretlenek vagy szokatlanok” (1994, I. 5.).

Nagy Miklós irodalomtörténész is megállapítja szótárismertetésében, hogy a szótár szócikkei „nem tartalmaznak szűkebb vagy tágabb szövegkörnyezetet. [...] Az Unikornis sorozata ugyanis nem törekszik a teljességre: ezért a szótár munkatársai is mellőzték a színműveket, költeményeket, továbbá a Révai Kiadó hajdani 110 kötetének jelentős számú elbeszélését, kisregényét, hírlapi tárcáját stb.” (Nagy 1995, 136).

A Jókai-enciklopédia

A *Jókai-enciklopédia* jellegénél fogva az írói szótár és a lexikon sajátosságait egyesíti. Nemcsak szavakat, kifejezéseket értelmez, hanem az író regényeiben előforduló személyekről, tárgyakról, földrajzi fogalmakról, történelmi helyszínekről és nevezetességekről stb. is közöl hasznos információkat. A *Jókai-enciklopédia* az író 77 művéből vett 28 850 címszót és 2270 utaló címszót tartalmaz. A szócikkek végén a szerkesztők közlik a címszavak előfordulását is. „A címszavak kiválasztásának egyik célja volt, hogy a *Jókai-enciklopédia* hasznos segédkönyv legyen, elősegítse Jókai regényeinek olvasását” (Balácsi–Kiss 2020, 19).

A szócikkek kb. 22 ezer, ma már nehezen érthető, régies, tájnyelvi, idegen szót vagy kifejezést tartalmaznak, s még körülbelül 6500 tulajdonnevet. A tulajdonnevek között akadnak költött (mitológiai, bibliai eredetű vagy irodalmi alkotásokból ismert) személyek, történelmi alakok, létező és kitalált földrajzi nevek, de folyóirat- és újságcímek meg kávéháznevek is (Cserhalápy 2020).

A Jókai-szókincs a mai olvasó számára megértési nehézséget okoz, de egyben egyik érdekessége is a nagyszámú idegen szó használata. Mivel azonban az író korában az emberek – nemcsak az iskolázottabbak – több nyelven is értettek, különösen Komáromban és Budapesten, ahol Jókai élete legnagyobb részét leélte, többnyelvű közösségek is voltak, valamint az országgyűlésben is, amelynek Jókai 35 évig tagja volt, így a korabeli olvasó számára nem volt nehéz megérteni a Jókai-szövegek idegen szavainak, fordulatainak jelentését sem. Jókai „a jellemzés végett nemcsak a régi világ deákságával él, hanem minden kornak valamennyi idegen szavával, mely a divattal, szokással, az étellel s a művelődéssel, néha csak néhány esztendei vendégszereplésre, megfordult a magyar ajkon” (Tolnai 1925, 91).

A *Jókai-enciklopédia* a következő idegen nyelvből származó szavakat tartalmazza: latin (6409), német (3300), francia (1956), görög (533), angol (486), orosz (168), török (251), szlovák (180), román (136), továbbá svéd, japán, perzsa, héber, holland, horvát, lengyel, szuahéli és más nyelvek. A nyelvek jegyzékét és a szavak előfordulásának számát feltüntetik a szerzők: VII. Rövidítések és jelek jegyzéke (Balázsi–Kiss 2020, 31). Ugyancsak közlik az enciklopédia forrásait (Balázsi–Kiss 2020, 32–35): az Akadémiai Kiadónál megjelent kritikai kiadás 54 művét, az Unikornis Kiadó 100 kötetében megjelent 77 művet dolgoztak fel a szótárszerkesztők, regényeket, kisregényeket és elbeszélésválogatásokat. Ugyan még ma sem teljes a Jókai-életmű feldolgozása, de a Jókai-enciklopédia jóval teljesebb, mint a *Jókai-szótár*, és kiváló alapul szolgálhat majd egy, a teljes életművet feldolgozó számítógépes szótári feldolgozáshoz is.

Jókai nyelve

Jókai nyelvének, stílusának az irodalomtörténészek kevés figyelmet szenteltek a szakirodalomban. A legtöbb információt Tolnai Vilmos (1925), N. Dely Zsuzsa (1969), Fábrián Pál (1981) nyelvészeti, valamint Adamikné Jászó Anna retorikai tárgyú munkáiban találjuk róla (2015a; b; c; 2016; 2021). Jókai sikerének pedig egyik nagy titka éppen műveinek nyelve, stílusa. A mai olvasó számára a legtöbb Jókai-regény nyelve, szókincse nehezen olvashatónak tűnik. Ebben sok tényező közrejátszhat, de leginkább a tanulók szövegértési kompetenciájának alacsony szintje, amiben elsősorban az oktatáspolitikai a ludas. De a NAT-ban „lefokozták” az író is, sem a tankönyvekben, sem az érettségi tételek között nincs az őt megillető helyen (vö. A. Jászó 2015, 72–73). A *Jókai-szótár*, a *Jókai-lexikon* is eligazíthatja az olvasókat a nehezebb szavak jelentésének megfejtésében. Jókai műveinek kritikai kiadásai végén is megtalálhatók az

idegen szavak kontextuális jelentései. A mai tanulók tanulnak idegen nyelveket, a globalizálódott nyelvi világ, a közösségi oldalakon használt angol nyelv megértése sokaknak nem okoz gondot. Az angol nyelvben sok a latin szótó, a latin szavak egy része pedig Jókai műveinek keletkezése óta beépült a magyar szókincsbe. A legtöbb idegen szó, fordulat pedig még a szövegkörnyezetből is kikövetkeztethető (vö. A. Jászó 2015, 13–14). A magyartanárok részéről az írói szótár használatát is megkövetelő pontos szövegelemzés oktatása, begyakorlása segíthetne a gyerekek és szülei „Jókai-fóbiáján”.

Adamikné Jászó Anna *Jókai és a retorika* című kiváló könyvében is utal rá, hogy Jókai nyelvéről, stílusáról keveset írtak, bár 1969-ben született egy nagyobb terjedelmű munka (vö. N. Dely 1969), amely az író fiataalkori műveinek nyelvét, stílusát elemzi az *Egy magyar nábobig*, és bár Jókai életművéről az irodalomtörténészek munkáiban is jelentek meg rövid stíluselemzések is, de elsősorban Jókai nyelvének mondat szerkesztésével, zeneiségével, szókincsének gazdagságával, névadásával foglalkozik a szakirodalom (vö. Sötér 1941; 1965; Szegedy-Maszák–Veres 2007; Szajbély 2010). „Azért is érdemes, sőt szükséges Jókai nyelv művészetével foglalkozni, mert a jelenlegi hazai stílus kutatás főleg a huszadik századi alkotókkal foglalkozik, úgyhogy indokolt régebbi írók stílusának gazdag tartományát feltérképezni” (A. Jászó 2016, 163).

Jókai szókincsében az egész XIX. század lenyomata megjelenik: az író érdeklődési köre rendkívül tág, nemcsak a régmúlt idők történései, nyelve iránt érdeklődik, hanem minden iránt, ami korában új, így a társadalmi és természettudományos ismeretek iránt is. Nem meglepő, hogy sok, a különféle szakmákból származó szakszót is felhasznál regényeiben, hiszen ezeket hallhatta is Komáromban gyerekkorában, mivel sokféle foglalkozású ember élt a városban. De ő maga is sok új szakszót alkot, pl. *A jövő század regénye* című művében. „Életműve valóságos nyelvi szintézis: magában foglalja a múltat, az Árpád-kor maradványait, a XVIII. század latinos nyelvét, a különböző tájszólások színeit, a társadalmi osztályok sajátos kifejezéseit, tudósok, csizmadiák, pusztai emberek, tolvajok, diákok, katonák szavait, sőt a »jövő század« képbeszédét is” (Sötér 1941, 155).

Ugyanakkor Jókai gazdag szókincsének elismerő értékelése mellett több bírálója megjegyezte, hogy az író hivatkozik ugyan nyelvi forrásokra, de forrásai nem mindig pontosak – ahogyan pl. a történelmi események leírásában sem –, a képzelete sokszor elragadja. Ugyanígy jár el Jókai az idegen szavakkal és kifejezésekkel is, sokszor a szövegében megjelenő gondolatokhoz, szereplőkhöz igazítja formailag és jelentésükben is azokat. Jókai az érvelés, a stilisztikai funkció megvalósítása érdekében sajátos módon, szabadon alkalmazza a nyelvet (vö. Tolnai 1925, 91; Fábrián 1981, 41).

Fried István utal rá, hogy Jókai korában jellemző volt az emberek beszédére az ún. vegyesnyelvűség: a magyar beszédükbe idegen szavakat kevertek, és a beszédpartnerek többnyire értették is ezt a beszédet (Fried 2005, 15). Bőséggel használ francia szavakat, kifejezéseket is a szereplők jellemzésére, pl. az *Egy magyar nábobban* Kárpáthy Abellinó rossz franciaságát, vagy Tallérossy Zebulon felvidéki nemes szlovák szavakkal kevert magyarságát bemutatva *A kőszívű ember fiaiban*.

Jókai abban a XIX. századi társadalmi és nyelvi környezetben alkotott, amely az egységes magyar nemzeti nyelv, mai szóval a sztenderd kialakulásának időszaka volt, ahogyan Fábíán Pál is megfogalmazta: „A XIX. század második fele irodalmi és köznyelvünk megszilárdulásának időszaka” (Fábíán 1981, 35). Ehhez hozzátartozik még az is, hogy Jókai a dunántúli nyelvjárás-terület északi részén született és élt gyermekkorában, ahol a nyelvi közeg nem volt messze az irodalmi nyelvtől, mint ahogy hangállományában ma sem tér el lényegesen a sztenderdtől (nyugat-dunántúli, csallóközi nyelvjárás). Ifjúkori pápai és kecskeméti rövid időszakát leszámítva pedig élete végéig Pesten élt: „...a négy nyelvjárás-terület érintkező pontján fekvő, a kiegyenlített irodalmi és köznyelvet egyre inkább használó fővárosban...” (Fábíán 1981, 36).

Jókai a tájszavakat és népies kifejezéseket is feljegyzi és fel is használja őket egyes regényeiben, bár nem mindig a szereplők nyelvének megfelelő tájegységből származóakat (Tolnai 1925; N. Dely 1969). Szép számmal alkalmaz régi szavakat is, elsősorban a szépségük, esztétikai hatásuk miatt. Jókai gyerekkorától kezdve több idegen nyelven olvas, műveiben számtalan idegen szót használ, az idegen szavaknak sokféle funkciójuk van írásaiban: stílusképzés, környezetfelidézés, a szereplők jellemzése stb. Például a latin szavakat, fordulatokat elsősorban jogi vagy országgyűlési tárgyú műveiben alkalmazza a téma, a környezet, a beszélők stílusának felidezésére.

Jókai grammatikai szóalkotásmódja

A szakirodalomban N. Dely Zsuzsa az *Egy magyar nábob* című regényig alkotott Jókai-műveket vizsgálta. Részletesen foglalkozott Jókai szókinccsel, főként a nyelvújítás hatásával, az idegen szavak szerepével, szókinccsének stilisztikai funkciójával (N. Dely 1969, 17–34), illetve azzal, hogy „...hogyan használja a szavakat a jellemzés eszközeként; gazdag példaanyaga sok érdekes megfigyelést tartalmaz” (A. Jászó 2016, 170).

Tanulmányunkban az író szóalkotásmódját, ragozását, szóképzését, szóösszetételeit, valamint az idegen tőszavakból alkotott képzéseket emeljük ki

A kőszívű ember fiai című regényének nyelvéből. Azért esett a választásunk erre a műre, mert mind a magyarországi, mind pedig a szlovákiai általános iskolai 7. osztályban kötelező olvasmány. És tegyük hozzá: a regény nyelvének szövege nem a legnehezebben felfejthető annak ellenére sem, hogy a tanulók, a szülei és sajnos a fiatalabb pedagógusok sincsenek ezen a véleményen.

A múlt idő használata

Fábián Pál Jókai nyelvét elemző írásában (1981, 37) rámutat, hogy Jókai idejében a befejezett (-t, -tt időjeles) és az elbeszélő (-a, -e, -á, -é időjeles) múlt idő használata között nincs funkcióbeli, de még stílusbeli különbség sem. Jókai azonban mindkettőt használja, többnyire egy mondaton belül is, valószínűleg az egyhangúság elkerülése érdekében. Ugyancsak Fábián utal rá (1981, 37), hogy valószínűleg Kazinczy hatására figyelhető meg a XVIII–XIX. század fordulójára már elavuló elbeszélő múlt feléledése a reformkori irodalom nyelvében (vö. Kálmán 1975, 117–124), ugyanakkor Jókai későbbi műveiben is használja a magánhangzó-időjeles múlt időt. Nézzünk néhány példát a kétféle múlt idő használatára *A kőszívű ember fiai* című regényből! Az alábbi és a későbbi példákat is a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1960-ban megjelent regényből idézzük:

- (1) „Az üres szék mögött álló komornyik felvilágosítá az uraságokat, hogy az orvos volt itt, az súgott neki valamit; mire a nagyságos asszony eltávozott” (A kőszívű, 8).
- (2) „Jéza meghúzta magát a kerevet szegletén, ahol Ödön ült, s lesüté szemeit, s két kezét leereszté ölébe” (A kőszívű, 43).
- (3) „(Baradlay Jenő) Az egész napot lázban tölté, s bezárkózva szobájába, ott járt alá s fel nyugtalanul” (A kőszívű, 182).

Jókai használja az archaikus *lőn* múlt idejű igealakot is, de a példamondatban nincs kiemelt funkciója, mivel nem az emelkedett stílus eszköze:

- (4) „Leonin kettőt koccantott a szomszéd páholy közfalára, mire tőlről lőn a jel, és arra néhány pillanat múlva az oldalfal közepén kétfelé nyílt, s belépett rajta egy hölgy” (A kőszívű, 43).

A jövő idő használata

A magyar irodalmi nyelv fejlődésével Jókai korában az egyszerű jövő idő kiszorult a köznyelvi használatból: „Jókai a maga egyéni nyelvhasználatát alávetette az irodalmi nyelvi normának” (Fábián 198, 38). A szakirodalom tanúsága

szerint az *-and*, *-end* időjeles egyszerű jövő időt Jókai csak rendkívül ritkán használja (Fábián 1981, 38). Minden bizonnyal van azonban funkciója ennek a grammatikai alaknak a *fog* segédigés összetett jövő idejű alakok mellett. Az *-and*, *-end* időjeles alakok a régiesség, illetve az ünnepléses, emelkedett stílus kifejezőeszközei lehetnek az alábbi példákban:

- (5) „A gyász-énekkart a debreceni iskolai énekkar *képzendi*” (A köszívű, 11).
- (6) „Így *leend* nyugtom a föld alatt és üdvöm az égben” (A köszívű, 16).
- (7) „S hátha atyádat valami idegen városban *tartandják*, nem óhajtasz közelében lenni?” (A köszívű, 126.)

A következő mondatban a jövőidejűség kifejezésére háromféle alakot is használ az író. Az egyszerű, *-end* időjeles, az összetett *fog* segédigés alakot – ez utóbbit valószínűleg a nyomatékosítás eszközeként –, valamint grammatikai szinonimaként a jelen idejű alakot jövő idejű cselekvés kifejezésére:

- (8) „*Még egy óráig leszek önnek ura. De amit ez óra alatt önnek mondok, az egész életét betöltendi. Én még halálom után is ura fogok önnek maradni*” (A köszívű, 11).

Igeragozás

Jókai nyelvében találunk példákat a kijelentő mód jelen idejű egyes szám 2. személyű általános (alanyi) ragozású igealak varianciájára, a normatív *-l* személyrag helyett az *-sz* használatára is:

- (9) „*Már azt hittem, ott veszesz a táncteremben – szolt barátságos szemrehányással*” (A köszívű, 38).
- (10) „– *Mint legidősb fiú és teljes korú, testvéreidnek gyámja leszesz*” (A köszívű, 139).
- (11) „*Kimond-e az első kérdésre, amit belül érzesz?*” (A köszívű, 139.)

A denominális -z és -l verbunkképző szinonimitása az idegen tövű szavakban

Mivel Jókai otthon van az idegen szavak világában, és a korabeli társasági nyelvhasználatban gyakoriak a *-z* és *-l* igeképzőkkel alkotott idegen tövű szavak, ezért ő maga is gyakran alkot ilyeneket. Nézzünk meg ezek közül is néhányat!

- (12) „*A tor mindenképpen hasonlít más egyéb lakomákhoz, azzal a különbséggel, hogy nem toasztoznak benne*” (A köszívű, 27).

A szó az angol *toast* szóból származik: 'pohárköszöntőt, tósztot mond'. A *Jókai-enciklopédia* ezt a szóalakot ugyan nem tartalmazza, az azonos tövű, azonos jelentésű *tósztoz* igét viszont igen (JókaiE. 2020, 813).

- (13) „...az idősebbek és tekintélyesebbek messziről beneventálják...”
(A köszívű, 28).

A szó töve a latin 'jókívánságait fejezi ki, üdvözöl' jelentésű *beneventare* ige (JókaiE. 2020, 116).

- (14) „– Már megint nincs egy vad garasunk sem, ugye?
– Pedig még ma reggel két aranyat találtam a lajbink zsebében.
Bizonyára bukétra ment valami szép leánynak?
Vagy elsámpányéztük a cimborákkal?” (A köszívű, 79–80.)

A (14) mondatban több olyan szó is van, amelyek vagy népnyelvi (lajbi), vagy pedig idegen eredetűek: *bukét* (fr. bouquet) 'virágcsokor, bokréta' (JókaiE. 2020, 145.), *elsámpányézik* 'elborozgat, elpezsgőzik' a francia *champagne* szóból (JókaiE. 2020, 256).

Nyelvújítási képzőkkel alkotott szavak

Jókai korában, de különösen pályája kezdetén még zajlott a nyelvújítás, sok új szó került a köznyelvbe is (vö. A. Jászó 2016, 168). Jókai is szép számmal használ ilyen szavakat, és mintájukra ő maga is alkot újakat, bár ezek nem mindig sikerülnek, mivel idegenek a korabeli nyelvhasználattól: „A dúló rablót a *csatár*; futár mintájára *dulár*-nak teszi meg” (Tolnai 1925, 93). „Sok új nyelvújítási szó nélkül pedig már nemcsak a társalgási nyelv, de az irodalom is elképzelhetetlen. Természetesen Jókai sem mentes ezek hatásától. Bőven találkozunk nála a *hullám*, *déliabáb*, *andalgó*, *estharang*, *éremény*, *alkony*, *kör*, *zuhatag*, *fuvatag*, *förmeteg*, *elménc*, *különc* féle szavakkal” (N. Dely 1969, 18). Ilyen szó pl. a *szőnyegész* 'kárpitós, tapétázó' is (JókaiE. 2020, 783):

- (15) „Időt kellett engedni a számos nagyrangú ismerősnek, hogy a végtisztességre megjelenhessenek, [...] szőnyegésznek és címerfestőnek, hogy díszítményeikkel elkészülhessenek” (A köszívű, 19).
- (16) „A hó porzott lábaik alatt; úgy vágattak árkon, síkon, torlatokon keresztül” (A köszívű, 59).

A (16) példában az *-at* képző megkülönbözteti az *-asz* képzővel alkotott azonos tövű szavak jelentését: *torlasz* (*torlosz* alakban is) 'barikád' (JókaiE. 2020, 812); *torlat* '1. torlasz, 2. torlódás, 3. hullámverés' (JókaiE. 2020, 812).

Közös szemantikai elem az azonos tövű szinonimák között az akadály megléte. Példánkban a *torlat* szó kontextuális jelentése mindhárom lehet, mivel a Szentpétervárról való menekülés leírásáról van szó, amikor Ödön és Leonin lóháton a sík mezőn, hótorlaszokon és a befagyott jégen is menekülnek szánjukkal az őket üldöző farkasok elől, sőt egy helyen a halászsok által vágott lék vékony jege is beszakad alattuk, és a víz alá kerülnek.

(17) „...az egész ordashad vágatvást nekiindult a part menedékes részét keresni...” (A köszívű, 61).

A *menedékes* melléknév a *meny* ige *men-* tövéből *-(e)dék* képzővel alkotott, *-(e)s* képzővel továbbképzett szó, jelentése 'lépcsős, enyhén lejtős' (JókaiE., 2020, 540).

Ugyancsak nyelvújítás-korabeli az *-ély* képző, amellyel a *meredély* szót alkotta meg Jókai, ennek szinonimája a *meredek* is szerepel nála 'meredek lejtő, szakadék' jelentésben (JókaiE. 2020, 541):

(18) „Most már folyton meredélynek vitt az út” (A köszívű, 301).

Egyéni szóalkotások

Jókainak számos hangulatos szava van, amelyek humoros ízt kölcsönöznek szövegeinek. Ezek közül most csak hármat emelünk ki *A köszívű ember fiaiból*:

(19) „Jenő a diskurzus végére odébb sandalgott, hogy még tanúnak se legyen jelen” (A köszívű, 93).

A *sandalog* '1. sompolyog, 2. odasandít' jelentésben szerepel az enciklopédiában (JókaiE. 2020, 715). A példamondatban mindkét jelentése érződik a szóösszevonás következtében létrejött szó kontextuális jelentésében: ti. odasandítva továbbment, eloldalgott.

(20) „Termetes, karcsú, de ruganyos és izomtelt.”

Az *izomtelt* összetett szót valószínűleg 'izmos' jelentésben használja Jókai, ahogyan előfordul szókincsében ebben a jelentésben az *izomzatos* szó is (JókaiE. 2020, 399).

A következő példában a 'hangosan fogalmaz, diktál, tollbamond' (JókaiE. 2020, 555) jelentésű *mondatol* igét használja, amely jelentéstömörítés:

(21) „Ő maga pedig szobájába lopózott, elővette írotárcájából azt az emlékezetes iratot, melyet haldokló férje mondatolt írotolla alá...” (A köszívű, 142).

Összegzés

Tanulmányunkban bemutattuk az írói szótárak feladatát, hasznát, ezek közül részletesebben a *Jókai-szótárt* és a *Jókai-enciklopédiát* elemeztük. Jókai műveinek nyelvéről, stílusáról kevés szakirodalom született. Közülük is elsősorban a dolgozatban is hivatkozott Tolnai Vilmos, N. Dely Zsuzsa, Fábíán Pál nyelvészeti és Adamikné Jászó Anna retorikai indíttatású munkáira támaszkodtunk. Mivel Jókai szókincséről írtak a legtöbbet, kiemelve az idegen szavak használatát, célszerűnek tartottuk tanulmányunkban ezúttal Jókai nyelvében az igeidők használatát, az igeragozás egy kiemelt esetét, a nyelvújítási képzőkkel alkotott szavakat és sajátos szóalkotási módokat megvizsgálni a 2020-ban megjelent *Jókai-enciklopédia* segítségével. Példáinkat a magyarországi és szlovákiai általános iskolák 7. osztályának kötelező olvasmányából, *A kőszívű ember fiai* című regényből vettük. Mivel a szótár- és lexikonhasználat az anyanyelvi kompetencia fejlesztésének, közelebről a szókincsfejlesztésnek is hatékony eszköze, ezért a *Jókai-enciklopédiát* a tanár és a diák más Jókai-művek szövegének megértéséhez is haszonnal tanulmányozhatja a magyarórán és azon kívül egyaránt.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna. 2015a. Jókai időszerűsége I. rész. *Könyv és nevelés* 17 (2): 72–88.
- Adamikné Jászó Anna. 2015b. Jókai időszerűsége II. rész. *Könyv és nevelés* 17 (3): 43–62.
- Adamikné Jászó Anna. 2015c. Jókai időszerűsége III. rész. *Könyv és nevelés* 17 (4): 9–33.
- Adamikné Jászó Anna. 2016. *Jókai és a retorika*. Budapest: Trezor.
- Adamikné Jászó Anna. 2021. *Humor és retorika az irodalomtanításban*. Budapest: Anyanyelvpolók Szövetsége–IKU.
- Benkő László. 1964. Írói szótár. In *A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei I.* 77–100. Szeged: Szegedi Tanárképző Főiskola.
- Cserháthalápy Ferenc. 2020. *Jókai tobzódott a szinonimák világában*. <https://kultura.hu/jokai-tobzodott-a-szinonimak-vilagaban/> (2021. jún. 21.)
- N. Dely Zsuzsa. 1969. *A fiatal Jókai nyelve és stílusa: Nyelvtudományi Értekezések 64*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fábíán Pál. 1981. A XIX. század magyar nyelve és Jókai. In *Az élő Jókai*, szerk. Kerényi Ferenc – Nagy Miklós. 35–44. Budapest: Népművelési propaganda Iroda.
- Füredi Mihály. 1982. Benkő László: Az írói szótár: A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. 1979. Budapest: Akadémiai Kiadó. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (4): 493–497.

- Fried István. 2005. Jókai és a világirodalom. In „*Mester Jókai*”: *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. 13–31. Budapest: Ráció Kiadó.
- Kálmán Béla. 1975. A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. sz.), szerk. Szathmári István – Ördög Ferenc. 117–124. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kiss Margit. 2012. A digitális Mikes-szótár. *Magyar Tudomány*. <http://www.matud.iif.hu/2012/03/04.htm> (2021. máj. 12.)
- Lőrincz Gábor. 2018. Az írói szótárak hasznáról és alkalmazhatóságáról az anyanyelv-oktatásban, különös tekintettel az Arany-szótárra. In *Aranyul – magyarul*, szerk. Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs. 71–94. Komárom: Selye János Egyetem.
- Mártonfi Attila. 2014. Számítógép és írói szótár különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra. *Magyar Nyelv* 110 (1): 30–46.
- Nagy Miklós. 1995. Jókai-szótár 1–2. köt. Készítették: Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin, T. Somogyi Magda. Budapest: Unikornis Kiadó, 1994. *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1): 135–137.
- Somogyi Géza. 1917. Ami még nincs, de kellene. *Magyar Nyelvőr* 46 (3–4): 104–108.
- Sötér István. é. n. [1941]. *Jókai Mór*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Sötér István szerk. 1965. *A magyar irodalom története IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szajbély Mihály. 2010. *Jókai Mór*. Pozsony: Kalligram.
- Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk. 2007. *A magyar irodalom története II*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Tolnai Vilmos. 1925. Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 85–100., 232–246.

Hivatkozott írói szótárak

- [BánkBSz.] = Beke József. 1991. *Bánk bán-szótár: Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*. Kecskemét: Katona József Társaság.
- [RadnótiSz.] = Beke József. 2009. *Radnóti-szótár: Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. Budapest: Argumentum Könyvkiadó.
- [ZrínyiSz.] = Beke József. 2004. *Zrínyi-szótár: Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest: Argumentum Könyvkiadó. (Zrínyi-könyvtár V. Sorozatszerkesztő Kovács Sándor Iván.)
- [AranySz.] = Beke József. 2017. *Arany-szótár: Arany János költői nyelvének szókészlete I–III*. Budapest: Anyanyelvpolók Szövetsége – Inter.

[JókaiSz.] = Balázs Géza – P. Eöry Vilma – Kiss Gábor – J. Soltész Katalin – T. Somogyi Magda szerk. é. n. [1992]. *Jókai-szótár. A–K. L–Z*. Budapest: Unikornis.

[JókaiE.] = Balázi József Attila – Kiss Gábor. 2020. *Jókai-enciklopédia*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

[MikesSz.] = Kiss Margit szerk. 2011. *Mikes-szótár*. <http://mikesszotar.iti.mta.hu/> (2021. jún. 29.)

Forrás

Jókai Mór. 1960. *A kőszívű ember fiai*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

ABOUT MÓR JÓKAI'S , VOCABULARY AND WORD FORMATION IN THE LIGHT OF WRITERS' DICTIONARIES

The topic selection and topicality of the study is ensured by the *Jókai Encyclopedia* published in 2020. Although the lexicological and lexicographical literature is slowly making up for the backlog in processing the writers' vocabulary, even in the age of computer dictionary editing, there is plenty of debt in processing the vocabulary of the greatest personalities of our literature. The *Jókai Encyclopedia* which processes most of Jókai's vocabulary continues the series of these works. The first part of the paper is about the purpose and task of writers' dictionaries, and then introduces some writer's dictionaries such as the *Jókai Dictionary* and the *Jókai Encyclopedia*. The aim of the study is to demonstrate the usefulness of Jókai's vocabulary and the way of creating words in school education by using the *Jókai Encyclopedia*. After this, the writer's vocabulary and the way of creating words are analysed, taking the example material from Jókai's primary school compulsory reading entitled *Sons of the Stone-Hearted Man*.

Keywords: writer's dictionary, writer's encyclopedia, writer's vocabulary, foreign words, language renewal words

LEKSIKA I NAČIN STVARANJA REČI MORA JOKAIJA U SVETLU REČNIKA PISACA

Iako leksikografija i leksikografska literatura pokušava da nadoknadi zaostatak u obradi leksičkog blaga pisaca, u ovoj eri kompjuterizovane izrade rečnika ostali smo dužni za obradu leksikološke građe koje su koristili naši veliki pisci. U nizu radova koji pokušavaju da nadomeste taj nedostatak moramo pomenuti *Jokaijevu enciklopediju*, koja je objavljena 2020. godine i koja sadrži deo leksikološke građe koju je koristio Mor Jokai. Prvi deo ovog rada govori o značaju, ciljevima i zadacima rečnika pisaca, prikazuje nekoliko takvih izdanja, kao i *Jokaijev rečnik* i *Jokaijevu enciklopediju*. Cilj rada je da prikaže primenjivost enciklopedije u nastavi i obradi

leksike i načina stvaranja reči Mora Jokaija. Autori analiziraju leksičko blago i način stvaranja reči ovog pisca, a korpus primera je ekscerpiran iz romana *A kőszívű ember fia* (*Sinovi čoveka kamenog srca*) obavezne lektire.

Ključne reči: rečnici pisaca, enciklopedija pisaca, leksičko blago, strane reči, leksika nastala tokom pokreta obnove jezika

A kézirat beérkezésének ideje: 2021. aug. 1.

Közlésre elfogadva: 2021. szept. 27.